

Дүйшеев Ж.А., Сулайманов К.А., Юлдашев К.К.
УЛУТТУК ПАРЛАМЕНТ ТАРЫХЫНАН
Дүйшеев Ж.А., Сулайманов К.А., Юлдашев К.К.
ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПАРЛАМЕНТА
Zh.A. Duisheev, K.A. Sulaimanov, K.K. Yuldashev
FROM THE HISTORY OF THE NATIONAL PARLIAMENT

УДК: 342/112

Улуттук парламенттин институтташы анын функцияларынын сапаттык жактан өсүшү менен кошо-лот. 1929, 1936, 1978, 1993, 2010-жылдарда кабыл алынган Баш мыйзамдарда башкаруу бийлигинин кызматтары дооруна жараша өзгөрүп келди. Макалада советтик парламенттин ишмердүүлүгү тарыхый өңүттө каралат.

Институционализация национального парламента сопровождается качественным изменением его функций. Конституциях принятых в 1929, 1936, 1978, 1993-м и 2010 годов функции Законодательной власти варьировались по требованию времени. В данной статье деятельность советского парламента рассматривается с исторической позиции.

The institutionalization of the national parliament accompanies by the changing of its function. In Constitution passed in 1929, 1936, 1978, 1993 and 2010. The functions of legislative power changed by demanding of time. In this article power examines with historical position.

Ата мекендик парламент тарыхы ХХ кылымдын экинчи чейрегинен башталат. 1925-ж. 6-декабрында Кыргыз Автономиялуу областынын Областтык Аткаруу комитетинин Президиуму РСФСР Борбордук аткаруу комитетинин Бүткүл россиялык Президиумуна Кыргыз Автономиялуу областын Кыргыз автономиялуу Советтик Социалисттик Республикага айландыруу өтүнүчү менен кайрылат. Ага жооп катары РСФСР Бүткүл россиялык БАК 1926-ж. 1-февралында Токтом кабыл алып берет. Токтом боюнча КАССРдин Конституциясын иштеп чыгуу үчүн комиссия түзүлөт. Жылдын аягында, же 16-октябрда, КАОнун Аткаруу бюросу Баш мыйзамдын долбоорун жактырат. Үч күндөн кийин долбоор Облаткомдун Президиумунда каралып жактырылат да. 1-декабрда боло турган КАОнун Облаткомунун 5-Пленумуна талкууга чыгарылат. Пленум долбоорду кабылдап, КАССР Уюштуруучу съездине даярдоо үчүн облаткомдун Президиумуна тапшырат. Бирок бул съезде долбоор талкууланбайт. Эки жылдан соң гана Конституциянын жаңы, жакшыртылган долбоору Кыргыз Обкомунун Аткаруу бюросунда 1929-жылдын 19-февралында каралат. Бюро долбоорду негизинен жактырып, толуктоо жана редакциялоо үчүн бир жумалык мөөнөт берет. Конституциянын акыркы редакциясы 16-апрелде Кыргыз областтык комитетинин Аткаруу бюросуна тапшырылып, 25-мартта баштала турган Советтердин Экинчи Бүткүл кыргыз съездине кароого сунушталат. Съезддин башкы маселеси Кыргыз АССРинин Конституциясын талкуулоо жана кабыл алуу болчу.

Сунушталган Конституциянын түзүмү 6 бөлүктөн, 14 главадан жана 96 беренеден турган. Съезде

долбоор боюнча эки доклад кыргыз жана орус тилдеринде жасалган. Алты киши чыгып сүйлөп, негизинен долбоорду колдогон жана жалпы элдик талкууга оюу зарылдыгын айтышкан. Съезд өзүнүн биринчи отурумунда долбоордун текстин жактырып, өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү үчүн редакциялык комиссияны шайлаган. Мамлекеттик символикаларды киргизүү, борборду аныктоо сыяктуу маселелерден улам Комиссия толуктаган соң Конституция долбоору 7 бөлүктөн, 16 главадан жана 97 беренеден түзүлдү. Ошентип, Советтердин Бүткүл кыргыз Экинчи съезди Баш мыйзам долбоорунун акыркы редакциясын карап чыгып, 1929-жылдын 30-апрелинде бекитет. Бул кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхындагы алгачкы Конституция эле.

Бекитилген долбоор эми “жогору” жактан жактырылыш керек эле. Анткени РСФСРдин Конституциясынын 44 беренесине ылайык, “Автономиялык Советтик Социалисттик Республикалардын Конституциялары алардын Советтеринин съезддеринде кабыл алынып, Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитеттерине сунушталып, Советтердин Бүткүл россиялык съездинде бекитилет”. Ушул талаптын негизинде КАССР Конституциясы Советтердин Бүткүл россиялык съездине көрсөтүлдү. Бирок объективдүү жана субъективдүү себептерден улам КАССРинин Конституциясы съезде бекитилбей калды. Мындай абал РСФСРдин тутумуна кирген автономиялык республикалардын (Волга боюндагы немец, Дагестан, Крым, Карель, Башкыр, Татар, Чуваш, Казах, бурят-монгол, Якут) Конституцияларына да тиешелүү эле. Алгачкы Баш мыйзамдын тагдыры ушундай аяктаган.

1936-жылдын 5-декабрында кабыл алынган “сталиндик” Конституцияда белгиленгендей, КАССР “Кыргыз ССРи – ССР Союзунун курамына кирген жумушчу дыйкандардын социалисттик мамлекети” болуп кайра түзүлөт. Кыргыз ССР Советинин 1937-жылдын 23-мартында чукул чакырылган 5 съездинде Кыргыз ССРинин Конституциясы кабыл алынат. Ал боюнча мамлекеттик бийликтин Жогорку органы болуп, Кыргыз ССРинин бир палаталуу Жогорку Совети эсептелет. Бул кайсы бир деңгээлде советтик “парламентаризмдин” башталышы болуп калган. Баш мыйзамдын 21-беренесинде көрсөтүлгөндөй, Кыргыз ССРинин Жогорку Совети Кыргыз ССРине берилген бардык укуктарды жүзөгө ашырат. Жогорку Совет беш миң жашоочудан бирден төрт жылга шайлануучу депутаттардан турган. Жогорку Советтин сессияларынын аралыгында Мамлекеттик бийликтин жогорку органы катары Кыргыз ССРинин Жогорку

Советинин Президиуму саналган. Жогорку Совет республиканын өкмөтүн – Министрлер Советин түзгөн жана Кыргыз ССРинин мыйзамдарын кабыл алган. Мыйзамдар жөнөкөй көпчүлүк добуш менен кабыл алынып (24-берене), Төрага жана катчынын колдору коюлуп, кыргыз жана орус тилдеринде жарыяланган (25-берене). Жогорку Совет Төраганы жана анын эки орун басарын шайлаган (26-берене), ошондой эле Жогорку Советтин катчысы менен тутуму он бир мүчөдөн турган Президиумду да шайлаган (29-берене). Президиум Кыргыз ССРинин Жогорку Советине отчет берген (30-берене). 1938-жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Совети алгачкы жолу өзүнүн “спикерин” – Асаналы Толубаевди шайлап алган. Шайлоолор альтернативасы болбогону менен жалпы элдик, тике жана жашыруун болгон. Эл эми мурункудай делегаттарды эмес, партия аныктаган критерийлер (улуттук, социалдык, жыныстык ж.б.) боюнча өз парламентине – Жогорку Советке – депутаттарды шайлай башташкан.

Жогорку Советтин депутаттары сот жоопкерчилигине же камакка алууга жол берилген эмес. Ал үчүн сессия учурунда Жогорку Советтин, ал эми сессиялар аралыгында Президиумдун макулдугу керек болгон (34-берене). Өкмөт, Эл комиссарлар Совети, сессия учурунда Жогорку Советке, ал эми сессиялар арасында Президиум алдында жооптуу жана отчет берип турган (40-берене). Анын курамы – Кыргыз ССРинин Эл комиссарлар Советинин Төрагасы; орун басарлары; Кыргыз ССРинин Мамлекеттик пландоо комиссиясынын Төрагасы; Азык-түлүк өндүрүшү; жеңил өнөр-жай; токой өнөр-жай; жер иштетүү; дан жана малчылык совхоздор; финансы; ички соода; ички иштер; юстиция; саламаттыкты сактоо; агартуу; жергиликтүү өнөр-жай; коммуналдык чарба; социалдык камсыздоо боюнча Эл комиссарлары; даярдоо боюнча СССРдин полномочиелүү комитети; искусство иши боюнча башкармалыктын башчысы; жалпы союздук Эл комиссарларынын ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнөн турган жана Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан бекитилген (45-берене).

1978-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциясынын өзгөчөлүгү “саясий система” түшүнүгүнүн киргизилиши болду. Баш мыйзамдын 9-беренесинде белгиленгендей, “совет коомунун саясий системасынын андан ары өнүгүшүнүн негизги багыты болуп социалисттик демократияны жайылтуу” болгон. Конституция мамлекеттик бийликтин органдарында өкүлчүлүктүн ролун жогорулатуу зарылдыгын белгилеп, мамлекеттин социалдык базасын чыңдоо максатында парламент же мыйзам чыгаруучу бийлик – “Эл депутаттарынын Совети” деген жаңы аталышка ээ болот. Экинчи беренедө жазылгандай, “Советтер эл бийлигин жүзөгө ашыруунун негизги формасы” болгон жана бийликтин башка органдары алардын көзөмөлүндө болуп отчет беришкен.

Конституциянын дагы бир өзгөчөлүгү – “Эл депутаты” деген аталыштагы атайын главанын

киргизилишинде эле. Анда белгиленгендей, “депутат – элдин Эл депутаттарынын Советиндеги ыйгарым укуктуу өкүлү”, жана ал депутаттык ыйгарым укуктарын негизги ишинен кол үзбөй туруп жасайт. Сессия учурунда же депутаттык иши менен байланышкан милдеттерди аткарууда негизги жумушунан бошотулуп, орточо маянасы сакталат. Депутат мамлекеттик органдарга жана кызмат адамдарына сураныч (запрос) менен кайрылуу укугуна ээ. Анын кол тийбестиги жана депутаттык ишмердүүлүгүнүн кепилдиги СССР жана Кыргыз ССРинин мыйзамдары менен аныкталган.

Мамлекет менен жеке инсандын ортосундагы мамилени аныктоо үчүн “Мамлекет жана инсан” деген атайын бөлүм киргизилген. Атайын беренелер менен жарандын укуктары кеңейтилген. Маселен, мамлекеттик жана коомдук уюмдарга алардын ишин жакшыртуу сунушу менен кайрылуу, кемчиликтерин сыңдоо сыяктуу жаңы укуктар Конституциялык деңгээлде бекитилген.

Баш мыйзамда Кыргыз ССРинин суверенитетинин төмөнкү укуктук кепилдиктери бекитилген:

1. Республика өзгөчөлүгүнө ылайык Конституцияга ээ. Ал өз алдынча Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан кабыл алынып, СССРдин Мамлекеттик Жогорку бийлик органдары тарабынан бекитилбейт;

2. Кыргыз ССРи ССР Союзунун курамынан чыгуу укугуна ээ. Чыгып кетүү укугу – республиканын суверендүү укугу жана ал СССРдин Жогорку бийлик органдары тарабынан өзгөртүлбөйт (69-берене);

3. Кыргыз ССРинин территориясы анын макулдугусуз өзгөрбөйт (72-берене). Башка республикалар менен чек араны өзгөртүү алардын жогорку бийлик органдары менен чечилет жана ССР Союзу тарабынан бекитилет;

4. Кыргыз ССРинин гражданини СССРдин да граждани болуп саналат (31-берене);

5. Кыргыз ССРи тышкы байланышында ыйгарым укуктарга ээ. Башка мамлекеттер менен дипломатиялык консулдук өкүлчүлүктөрдү алмашуу, эл аралык уюмдардын иштерине катышуу укуктарына ээ (73-берене). Демек, Кыргыз ССРи Эл аралык укуктук мамилелердин субъекти болгон.

Жыйынтыктап айтканда, 1929, 1937 жана 1978-жылдардагы Конституциялар ашкере идеологиялашканы менен мааниси зор болгон. Алар – Кыргыз элинин Улуттук Мамлекеттүүлүгүн мыйзамдуу түрдө бекиткен.

Адабияттар:

1. У. Чотонов. История Отечества. Бишкек, 2009.
2. Конституция Киргизской АССР.
3. Конституция Киргизской ССР.
4. Осмонов О.Дж., Асанканов А.А., История Кыргызстана. Бишкек, 2003.

Рецензент: к.ю.н. Исабеков К.С.